

NEDENSEL YÜKLEMELER VE BAŞARI

Arş. Gör. Seher Aydemir SEVİM*

Son yıllarda bireylerin hem kendi hem de başkalarının davranışlarını açıklama biçimleri önem kazanmıştır. Bu makalede, davranışların nedenlerini açıklamaya yönelik çeşitli kuramsal yaklaşımlar ve özellikle, bireylerin başarı ve başarısızlıklarına ilişkin yaptıkları nedensel açıklamaların değiştirilmesine yönelik kuramsal modeller ele alınacaktır.

Heider'in (1958) "Kişilerarası ilişkiler Psikolojisi" adlı kitabında açıkladığı görüşleri yükleme kuramlarının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Heider'in bu kitapta ana hatlarını çizdiği görüşler daha sonra Jones ve Davis, Kelley, Nisbett ve Weiner gibi kuramcılar tarafından geliştirilmiş ve bugün yükleme kuramları olarak bilinen genel yaklaşım şekli ortaya çıkmıştır. Yükleme kuramlarının temel amacı, sokaktaki adamın yaşamındaki olayları açıklamak için kullandığı nedenleri ve özellikle bu nedenlerin belirleyicileri (ön koşulları) ve sonuçlarını analiz etmektir (Försterling, 1986). Yükleme kuramları, insanların nedensel açıklamaları nasıl yaptıklarını ve "niçin" sorusunu nasıl cevaplandırdıklarını anlamaya çalışır (Kelley, 1973).

Çeşitli yükleme kuramları olmasına rağmen tüm modellerin ortak bazı temel varsayımları vardır:1) Dış olaylar veya uyaranlar bireylerin tepkilerini (davranış, duygu) doğrudan harekete geçirmemektedir. Yükleme kuramları bu görüşe dayanırlar. Bu uyarıcı-tepki bağlantılarına nedensel yüklemeler, daha genel olarak bilişler aracılık etmektedir. Yükleme kavramları bir eylemin bilişsel modelleridir ve uyarıcı-biliş-tepki olarak tanımlanabilirler. Yükleme modelleri, bir olaya ilişkin yapılan farklı yüklemelerin düşünce, duygu, davranış gibi tepkileri nasıl etkilediği sorusu ile uğraşmaktadır. (2) Bireyler olayların nedenleri hakkında gerçekçi bir anlayış kazanmak için güdülenmişlerdir. Bireyler bilgiyi akılcı bir şekilde işlemek ve geçerli nedensel yargılara ulaşmak için bilimsel yöntemler kullanmaktadırlar.

* A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üye Yardımcısı.

İnsanlar, her davranış ya da olayın nedeni olduğuna inanmakta ve gözledikleri ancak nedenini bilmedikleri her olay ya da davranışın nedenini anlamaya çalışmaktadırlar. (3) Yükleme kuramları, ayrımcı işlevsel bir özelliğe sahiptir. Nedensel anlayışın, kişisel amaçların elde edilmesine hizmet ettiği kabul edilir. Yükleme yapan kişi basit bir yükleyici değil, bilgi arayıcıdır. Onun amacı kendisini ve çevresini etkili bir şekilde yönetmektir (Försterling, 1986).

Yükleme süreci, bireyin diğer bireylerin eylemlerini yorumladığı bilişsel işlemlerdir. Bireyler sadece diğer bireylerin davranışlarını değil kendi davranışlarını da yorumlamaktadırlar. Ayrıca hem kendilerinin hem de diğer insanların geçmiş davranışlarını açıklamaya, gelecekteki davranışlarını tahmin etmeye de çalışmaktadırlar (Shaver, 1977).

Yükleme Kuramları

Daha önce yükleme kuramı adı altında birçok yaklaşım olduğundan söz edilmişti. Kelley'in (1971-1973) Varyans Analizi, Jones ve Davis'in (Akt. Shaver, 1977) Uyuşan Vardamalar, Weiner'in başarı ve başarısızlık yaşantıları için geliştirdiği kuramı en önemli yükleme kuramları olarak sayılabilir. Bu kuramların her biri Heider'in (1958) görüşlerine dayanmaktadır. Ayrıca son yıllarda ortaya çıkan iki kuram da, Jaspas, Hewstone ve Fincham'ın (Akt. Lipe, 1991) Doğal Mantık Modeli ile Anormal Koşullar Odak Modelidir (Hilton, Slugoski 1986).

Kelley (1971-1973) bireylerin, olayların nedenlerini kişilere, durumlara veya kişilerin etkileşim içinde bulunduğu nesnelere yüklemelerini sağlayan ön koşulları belirlemiştir. Kelley'e göre insanlar bir davranışın nedenini kişiye mi yoksa çevreye mi yükleyeceklerine karar verirken birlikte değişme ve azaltma olarak adlandırılan iki ilke çerçevesinde hareket etmektedirler.

Birlikte değişim ilkesi, insanların bir davranış hakkında birden fazla gözlemden kaynaklanan bilgilere sahip olduğu durumlarda kullanılmaktadır. Bu ilkeye göre bir davranış, çeşitli nedenlerden zaman içinde kendisi ile birlikte değişme gösteren nedene yüklenmektedir. Eğer bir neden var olduğu zaman bir davranış ortaya çıkıyor; bu neden ortadan kalktığı zaman bu davranış gözlemiyorsa bu neden ile davranış birlikte değişiyor demektir (Kelley, 1971).

Kelley (1973)'e göre nedensel yüklemelerde bulunan bir kişi kişiler, nesnelere ve zaman olarak ifade edilen üç boyuta ilişkin olarak üç tür

bilgi aramaktadır: Belirginlik (distinctiveness), görüş birliği (consensus) ve tutarlılık (consistency). Belirginlikle ilgili olarak aranan bilgi, davranışta bulunan kişinin söz konusu davranışı sadece belli bir nesneye karşı mı yoksa tüm benzer nesnelere karşı mı yaptığıdır. Yalnızca o nesneye karşı o tepkiyi veriyorsa belirginlik söz konusudur. Görüş birliği, diğer insanların da o nesneye karşı aynı şekilde tepki de bulunup bulunmadıklarıdır. Tutarlılıkla ilgili olarak aranan bilgi, söz konusu kişinin o nesneye karşı verdiği tepkinin zaman içinde değişip değişmediğidir. Eğer davranışı gözlenen kişi bu davranışı sadece söz konusu nesneye gösteriyorsa, diğer insanların bu nesneye karşı tepkisi de aynı ise, bireyin bu tepkisi zamana ve ortama bağlı olarak değişmiyorsa bu davranış söz konusu nesneye yüklenecektir. Bir davranış ortaya çıktığı zaman bu davranışa yol açabilecek birden fazla neden varsa, azaltma ilkesine göre bireyin gözlediği davranışı bu nedenlerden birincü yüklem olasılığı azalacaktır. Birey davranışa yol açabilecek nedenleri düşünmekte, bu nedenleri mantık süzgecinden geçirerek birer birer elemekte, davranışı elinde kalan nedene yüklemektedir.

Önemli yüklem modellerinden diğeri Jones ve Davis'in (Akt. Shaver, 1977) Uyuşan Vardamalar modelidir. Bu model bir kişinin yapılan bir davranışı gözledikten sonra gözlediği sonuçlar ile o davranışta bulunan kişinin kişilik özellikleri ile ilgili vardamaya nasıl ulaştığını araştırmaktadır. "Hangi koşullar altında birey, gözlediği kişinin davranışının o kişiye özgü değişmez özellikleri yansıttığını algılamaktadır?" sorusuna yanıt aramaktadır. Jones ve Davis, gözlenen sonuçlar ile kişilik özellikleri arasındaki uygunluğun iki şeyin fonksiyonu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Davranışın sosyal istenirliği az ise o kişinin kişilik özellikleri hakkında uyuşan vardamada bulunmaktadır. Yani, istenmeyen etkileri olan bir eylem seçildiğinde eylemi seçen kişi hakkında bir karara varılmaktadır. Eylem ve vardanan kişilik özelliği arasındaki uygunluğu etkileyen ikinci unsur seçilen eylem ve daha önceki alternatifler arasındaki farklılıkların sayısıdır. Bu farklılıklar az ise eylem ve vardanan kişilik özellikleri arasındaki uygunluk yüksek olacaktır.

Ele alınacak diğeri bir yüklem modeli Weiner (1985a) tarafından ileri sürülmüştür. Weiner'in modeli Kelley'in Anova modeli ile ilgilidir. Özellikle bireylerin başarı ve başarısızlıklarına yönelik olarak yaptıkları nedensel açıklamaları ele almaktadır. Weiner'in modeline göre, insanlar kendilerinin ya da diğelerinin başarı ve başarısızlıklarını kontrol odağı (içsel-dışsal) ve değişmezlik (değişme gösterir-değişme göstermez) boyutlarında yetenek, çaba, işin güçlüğü ve şans olmak üzere dört

temel nedensel faktörden birine yüklemektedirler. Nedensel yüklemenin içsel nedenlere bağlanma derecesi, o davranışı yaptıktan sonra yaşanan duygunun yoğunluğunu; değişmezlik boyutu ise geleceğe ilişkin beklentileri ve başarı davranışlarını belirlemektedir. Birey başarı veya başarısızlığından sorumlu olduğu duygusunu hissederse (kontrol boyutu) utanç veya gurur duyacaktır. Başarı veya başarısızlığın değişmeyen bir nedenden kaynaklandığına inanırsa o olayın tekrar meydana gelmesi bekleyecektir. Bireyler başarı veya başarısızlık hakkında karar verirken Kelley'in kullandığı belirginlik, görüş birliği ve tutarlılık bilgisini kullanırlar.

Son yıllarda ileri sürülmüş olan Doğal Mantık modeli (Akt. Lipe, 1991) Kelley'in belirginlik, görüş birliği, tutarlılık olarak adlandırılan bilgi çeşitlerini ve kişi, durum, nesne yüklemelerini kullanmıştır. Doğal Mantık modelinde her bilgi bileşimi, olası nedenlerden hangilerinin açıklanmakta olan olay için gerekli, yeterli veya hem gerekli hem yeterli olduğunu saptamak için kodlanmıştır. Sözü edilen olayın nedenlerinden hem gerekli hem de yeterli olduğu belirlenen nedene yükleme yapılacağı düşünülmektedir.

Özetle değineceğimiz son model Hilton ve Slugoski (1986)'nin Anormal Duruma Odaklaşma (Abnormal Conditions Focus Model) modelidir. Bu modelde çoğu model gibi Kelley'in bireylerin kişiye, duruma veya nesneye yükleme yapmada kullandığı belirginlik, görüş birliği ve tutarlılık bilgisi kullanılmıştır. Bilgi, ilgilenilen olayın oluşumunu kolaylaştıran anormal koşulları tanımlamaya yardım etmektedir. Anormal olan şey olayın nedeni olarak düşünülmektedir.

Başarı ve Başarısızlığı İlişkin Olarak Yapılan Yüklemelerin Davranışsal Sonuçları

Bireylerin başarı ve başarısızlıklarının nedenlerini, çaba, yetenek, şans gibi değişik etkenler ile açıklamaları farklı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Frieze, Elig ve Frieze, Cooper ve Burger, Anderson (Akt. Weiner, 1985b) gibi araştırmacılar başarı ve başarısızlığın algılanan nedenlerini incelemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre önemli nedenler olarak yetenek ve çaba belirtilmiştir. Başarının nedeni olarak yetenekli olma veya işin güçlüğü; başarısızlığın nedeni olarak ise yeterli çabanın gösterilmemesi veya yeteneksizlik açıklamaları bireylerce ileri sürülmek-

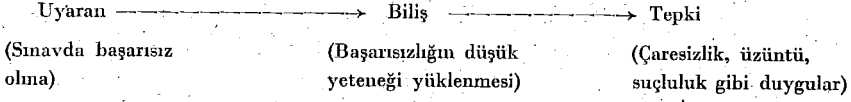
tedir. Weiner'e göre (Akt. Forsterling, 1990) birey başarısızlığının, yeteneğinin az olmasından kaynaklandığına inanıyorsa başarısızlığından dolayı kendini suçlamakta ve bu durum benlik saygısı açısından çeşitli sonuçlar doğurmaktadır. Başarısızlığın nedenini sürekli olarak yeteneğinin az olması ile açıklamak, gelecekteki başarılar için düşük beklentilere sahip olmayı da beraberinde getirmektedir. Çünkü, yetenek azlığı kontrol edilemez bir değişken olarak algılanmaktadır. Bu yüklenme örüntüsü, bireylerin başarı beklentisinin azalması nedeni ile başarısızlığı kolaylıkla kabul etmelerine ve yaşadıkları olumsuz duygular sonucunda daha sonra başarı gerektiren işlerden kaçınmalarına yol açmaktadır. Birey açısından başarısızlığı, yeteri kadar çaba göstermemeye yüklemenin sonuçları daha olumludur. Çaba hem değiştirilebilir hem de kişinin kontrolü altında bir değişken olarak algılanmaktadır. Birey yeteri kadar çaba göstermediğine inanıyorsa başarı beklentileri azalmayabilir. Ancak Weiner'in (Akt. Forsterling, 1985) başarı davranışı ile ilgili modelinde nedensel yüklemeler ve davranışsal sonuçlar arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Bu ilişkiyi etkileyen duygular, beklentiler gibi ara değişkenler söz konusudur.

Weiner'in modeline göre başarısızlık için içsel ve değişmez yüklemeler yapma eğilimi olan bireylerin başarı çabaları değişken yüklemeler yapmaları öğretilerek arttırılabilir. Başarı çabalarının arttırılmasını amaçlayan çalışmalar yüklemelere ilişkin yeniden eğitim (Attributional Retraining) olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmalar, başarı ve başarısızlık ile ilgili bilişlerin değiştirilmesini amaçlamaktadır. Yüklemeler ile ilgili yanlış yüklenme eğitim (misattribution training) çalışmaları da söz konusudur. Yanlış yüklenme eğitim çalışmaları Schacher ve Singer'in Duygulara ilişkin iki Faktör kuramına (two factor the theory of emotion) dayanmaktadır. Bundan sonraki bölümde sadece yüklemelere ilişkin yeniden eğitim çalışmaları üzerinde durulacaktır (Forsterling, 1985).

Yüklemelere İlişkin Yeniden Eğitim Çalışmaları

Yeniden eğitim çalışmaları, yukarıda açıklanan Weiner'in başarı güdüsü ile ilgili yüklenme modeline, Seligman'ın öğrenilmiş çaresizlik modeline ve Bandura'nın kendini yetkin görme (selfefficacy) modeline dayanmaktadır (Försterling, 1990). Yeniden eğitim çalışmalarının temel varsayımı şudur: Birçok davranış, duygu ve biliş (başarısızlık, üzüntü, başarıya ilişkin düşük beklentiler v.s.) bir kişinin başarı, başarısızlık gibi çeşitli olaylar veya davranışlar hakkında yaptığı nedensel yüklemelerin sonuçlarıdır. Eğitim sürecinde bireylere daha uygun nedensel yüklemeler yapmalarını öğretmek ve nedensel yüklemelerini değiştirmek

mek amaçlanmaktadır. Şekil 1'de yüklemelere ilişkin yeniden eğitim çalışmalarının temel kavramları gösterilmiştir (Försterling, 1985).

Şekil 1. Yeniden Eğitim Çalışmalarının Temel Kavramları

Weiner'in başarı güdüsü ile ilgili modeline dayanan yüklemelere ait yeniden eğitim çalışmalarında, çalışmaya katılan bireyler yükleme stilleri, davranışları ve kendi algılarına göre gruplara ayrılmışlardır. Andrews ve Debus, Wilson, Linville (Akt. Försterling, 1986) gibi araştırmacılar başarı davranışlarının işlevsel olmayan görünümünü değiştirmeye yönelik çalışmalar yapmışlardır. Çalışmaların sonucunda bireylerin çabaya yönelik yüklemelerinin arttığı, yaptıkları işte daha azimli oldukları ve daha çok çaba gösterdikleri bulunmuştur.

Yüklemelere ait yeniden eğitim çalışmaları üç aşamada ele alınmaktadır. İlk adımda başarısızlıktan sonra ısrar etmeme, yeniden deneme gibi istenmeyen tepkiler belirlenmiştir. Eğitimin ikinci adımında araştırmacı, bireylerin sonuçlar için yaptığı yüklemeleri daha olumlu yüklemeler ile değiştirmeye çalışır. Bu aşamada bireylere içsel ve kontrol edilebilir bir değişken olan çabaya ait yüklemeler yapmaları öğretilir ve sözel olarak pekiştirilir. Ayrıca sonuçtan sorumlu olduğunu düşündükleri belli bir nedeni seçerek ayrımcı bilgileri, Kelley'in kuramındaki tutarlılık, görüş birliği ve belirginlik adı altında toplanan ön koşul bilgileri açısından incelemeleri istenmektedir. Üçüncü adımda ise yapılan bilişsel müdahalenin etkisi belirlenmektedir (Weiner, 1985b). Bazı durumlarda bireylerin yetenekleri sınırlı olabilir. Bireylerin yeteneklerinin sınırlı olduğunu bilmesi işlevsel ve gerçekçi sonuçlara yol açabilir. Böyle bir durumda kişinin yaptığı yüklemeler kişinin kendi yetenek düzeyine göre seçimlerde bulunmasına, bazen beklenti düzeyini değiştirmesine ve gerektiğinde yardım isteyerek amaçlarına ulaşmasına katkıda bulunur (Försterling, 1985). Bu nedenle yetenek eksikliğine ilişkin olarak yapılan başarısızlık yüklemeleri ve buna eşlik eden üzüntü, çaresizlik gibi duygular ile azim yoksunluğu gibi davranışların ilk bakışta uyumsuz olarak nitelendirilmemesi daha uygun olur. Bunun tersine, yapılan yüklemelerin davranışsal sonuçlarının uygun olup olmadığı, duruma ve ön koşul bilgisine (belirginlik, görüş birliği,

tutarlılık) bağlıdır. Yükleme eğitim programları ve öğrenilmiş çaresizlik yükleme modeline dayalı terapötik müdahaleler, kullandığı kavramlarda ön koşul bilgisi içermez. Bu yaklaşımlar, bir nedensel açıklamanın değiştirilmesi gerekıp gerekmediğine dair kararlarını tamamen nedensel yüklemenin yol açtığı sonuçlara dayanarak verirler. Yüklemelerin gerçekçi olduğuna karar verirken yüklemesel sonuçlardan daha çok ön koşul bilgisi kullanılmalıdır. Yeniden eğitim çalışmalarında bireylere verilerin analiz edilmesi öğretilmelidir (Försterling, 1986).

Bir olay veya davranış ile ilgili olarak belirginlik, görüş birliği, tutarlılık adı altında toplanan birlikte değişme bilgilerinin mantıklı bir şekilde işlenmesi ile gerçekçi yüklemeler ortaya çıkabilir. Ön koşul bilgilerini gerçekçi olarak yansıtan yüklemeler daha sonraki işlevsel davranışların temeli olabilir. Örneğin, öğrenci bir matematik sınavından başarısız olduğunda, öğretmeninin zor sorular seçtiği kararma varırsa öğretmene kırgınlık duyabilir. Öğrenci başarısızlığını öğretmen davranışına yükleyip yüklememeye karar vermek için birlikte değişme bilgisini kullanmalıdır. Matematik sınavlarında daha önce tutarlı bir şekilde başarılı olmuşsa ve çoğu arkadaşı sınavı başaramamışsa başarısızlığını sınavın zorluğuna yüklemek gerçekçi olabilir. Öte yandan öğrenci geçmişte de çoğu sınavı başaramamışsa, matematik ile ilgili farklı konulardaki sınavlarda başarısız olmuşsa, arkadaşlarının çoğu bu sınavda başarılı olmuşsa başarısızlığını içsel faktörlere yüklemesi daha gerçekçi olacaktır. Bu durumda da öğrencinin içsel fakat değişebilir nedenlere yükleme yapması öğretilir. Bu şekilde yükleme yapması olumsuz duygular yaşamasını engelleyebilir, gelecek sınavlara daha çok çalışmasını sağlayabilir veya yeteneklerinin farkında olarak bir matematikçi olma amacından vazgeçmesine yol açabilir (Försterling, 1986).

Bazı durumlarda gözlemci, birlikte değişme ilkesinde belirtilen ön koşul bilgilerinin tümüne sahip olmayabilir. Bu durumda nedensel açıklamalar inançlara, beklentilere veya yüklemecinin şemalarına bağlıdır. Beklentilerimiz, bir olaya ilişkin yaptığımız yüklemeler ile yakın bir ilişki içerisindedir. Sözelimi, başarı şansa (değişken, dışsal bir neden) yüklenirse tekrar başarı beklentimiz azalır. Oysa başarı yetenekli olmaya veya çabaya yüklenirse benzer olaylarda başarılı beklentimiz artar. Başarısızlık için de değişmez yüklemeler yapmak başarısızlık beklentisini arttıracaktır. Özet olarak bir olay için yapılan yüklemeler iki farklı süreç tarafından belirlenmektedir: Birlikte değişme ilkesi ve beklentiler. Bu iki süreç birbiri ile etkileşim halindedir (Försterling, 1990).

Bireylerin bir olaya ya da davranışa ilişkin nedensel açıklamalarda bulunurken ön koşul bilgilerini analiz etmeleri ve gerçekçi bir biçimde değişken içsel nedenlere yüklemeler yapmaları kendileri açısından olumlu sonuçlar ortaya çıkarabilir. Başarı ve başarısızlık konuları ile ilgili, işlevsel ve gerçekçi olmayan nedensel yüklemelerin değiştirilmesine yönelik çalışmaların ülkemizde de uygulanması yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Försterling, F.**, (1985). Attributional retraining: A review. *Psychological Bulletin*. 98. 3. 495-512.
- Försterling, F.**, (1986). Attributional conceptions in clinical psychology, *American Psychologist*. 31. 3. 275-285.
- Försterling, F.**, (1990). Attributional therapies, Graham S. ve Folkes s.v. (Der), *Attributional Theory: Applications to achievement, Mental Health an Interpersonal Conflict* (p. 123-136), Lawrence Elbaum Associates.
- Heider, F.**, (1958). *The psychology of interpersonal relations* New York: Wiley.
- Hilton, J.D.**, ve **Slugoski, R.B.**, (1986). Knowledge-based causal attribution: The abnormal conditions focus model, *Psychological Review*, 893, 1. 75-88.
- Kelley, H.H.**, (1971). *Attribution in social interaction*, Morristown, N.J. General Learning Press, 1-24.
- Kelly, H.H.**, (1973). The processes of causal attribution *American Psychologist*, Feb. 1973, 107-128.
- Lipe, G.M.**, (1991). Counterfactual Reasoning as framework for attribution theories, *Psychological Bulletin*, 109, 3, 456-471.
- Shaver, K.G.**, (1977). *Principles of Social Psychology*. by Winthrop Publisher, Cambridge, 153-157.
- Weiner, B.**, (1985a). An attributional theory of achievement motivation and emotion, *Psychological Review*, 92, 4, 548-573.
- Weiner, B.**, (1985b). Spontaneous causal search, *Psychological Bulletin*, 97, 74-84.